

УДК 930.85:94(447.75):070:371
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.5>

Горохова Г. І.

Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

АНАЛІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ІСМАЇЛА ГАСПРИНСЬКОГО – РЕФОРМАТОРА, ПУБЛІЦИСТА, ТВОРЦЯ ТА ІДЕОЛОГА ПОТУЖНОГО РУХУ СЕРЕД МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ У СФЕРІ ПРОСВІТНИЦТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано творчу спадщину одного з найвидатніших мислителів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ісмаїла Гаспринського. Авторка досліджує специфіку його творів, дійсних поглядів та думок; вивчає вплив постаті І. Гаспринського як організатора джадидизму, потужного релігійного та суспільно-політичного руху, на розбудову прогресивного суспільства; аналізує роль газети «Терджиман» як першого періодичного видання кримських татар та її вплив на розвиток культури, літератури, освіти та публіцистики загалом. Дослідження полягає у висвітленні ролі І. Гаспринського як ключової постаті у відродженні тюркізму. Увага зосереджена на його концепції поєднання західного науково-технічного прогресу з тюркомовною ісламською культурою, що сприяло реформуванню освіти серед тюркських народів. Визначено його вплив як прогресивного мислителя і активного громадського діяча на трансформацію суспільної свідомості тюркських народів та формування стратегічного напрямку розвитку суспільства на покоління вперед.

Проаналізувавши творчу спадщину Ісмаїла Гаспринського, дослідивши специфіку його творів, визначено неоціненний вплив видатного просвітника, публіциста та реформатора, громадського діяча І. Гаспринського на розбудову прогресивного суспільства кримських татар й усіх тюркомовних народів. З'ясовано, що, як творець джадидизму, І. Гаспринський дав поштовх боротьбі за осучаснення способу навчання та життя в умовах політичного, соціального, культурного, релігійного та економічного пригноблення етнічної спільноти тюркських народів; доведено, що джадидизм своєю універсальністю сприяв становленню і розвитку національної самосвідомості всього тюркського співтовариства країни; проаналізувавши роль газети «Терджиман», доведено, що видання відіграло значну роль у справі поширення ідеї підняття культурного рівня мусульман, засвоєння ними досягнень науки, реформування освіти, захисту прав мусульманських жінок; встановлено, що в цьому сенсі надважливим завданням є створення передумов подальшого вивчення та популяризації інтелектуального спадку Ісмаїла Гаспринського; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів письменника, що відобразили не тільки особливості своєї епохи, але потребують осмислення й передачі цих знань наступним поколінням.

Ключові слова: відродження тюркізму, джадидизм, кримські татари, мова, національна самосвідомість, просвіта, публіцистика, тюркомовна культура.

Постановка проблеми. Ім'я Ісмаїла Гаспринського до сьогодні зберігає пам'ять, відображену в його творіннях. Він пробудив свідомість у кримськотатарській літературі та відчинив двері для нової епохи просвіти серед мусульманських народів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Прогресивні ідеї І. Гаспринського справили відчутний вплив на реформування освітніх систем серед тюркських народів Європи та Азії, започаткувавши нові підходи до навчання, орієнтовані на поєднання традиційної культури з досягненням

модерного світу. Як один із небагатьох інтелектуалів у кримськотатарській літературі, І. Гаспринський посів унікальне місце, зумівши органічно поєднати у своїй творчості різноманітні стилістичні напрями – від філософсько-есеїстичних роздумів до суспільно значущої публіцистики та літературно-критичного аналізу. При цьому йому вдалося вибудувати ідейно цілісну систему поглядів, у центрі якої перебуває прагнення до гармонізації науково-технічного прогресу західного світу з духовно-культурною спадщиною тюркомовного

ісламського Сходу. Саме цей синтез визначив унікальність його творчості й актуальність у широкому контексті міжцивілізаційного діалогу.

Постає питання: то чому ж тогочасну російську владу бентежила діяльність Ісмаїла Гаспринського, у радянський період ім'я великого просвітника було стерто з історії, а сучасною владою ідеї І. Гаспринського перекручуються і трактуються в значенні, яке більш їй до вподоби?

Зазначимо, що в цьому сенсі надважливим завданням є поширення істинних поглядів та думок великого мислителя, створення передумов подальшого вивчення та популяризації інтелектуального спадку Ісмаїла Гаспринського, адже саме він став для кримськотатарського народу символом відмови від старих закостенілих догм, символом відродження традиційної духовності у поєднанні з революційними ідеями наближення ісламської культури до європейської.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням діяльності великого кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського займалися такі науковці, як В. Ю. Ганкевич, Т. Б. Бикова, В. О. Гладун, Л. Ш. Динікова, А. Ю. Кримський, Г. Т. Бекірова, Ю. М. Кочубей, І. Л. Покровська, І. М. Дрига, Н. В. Яблоновська та інші.

Наприклад, дослідник мусульманської освітньої реформи кінця XIX – початку XX ст., кандидат філологічних наук Наріман Абдульваап розглядає процес трансформації системи медресе як тісно пов'язаний з іменем Ісмаїла Гаспринського. На його думку, саме І. Гаспринський виступав не лише ініціатором, а й теоретиком освітньо-інтелектуальної революції, запропонувавши нову методологію навчання. Він підняв питання реформи на загальноімперський рівень, наголошуючи на необхідності оновлення освіти для мусульманських народів у межах Російської імперії. Водночас ключовим інструментом впливу стала його газета «Терджиман», що виконувала роль рупора модерністських ідей [8, с. 167].

У своїх дослідженнях доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, кандидатка історичних наук, доцент І. С. Позднякова наголошує: «Важливим складником формування та нав'язування суспільству певної ідеологічної парадигми завжди були різного роду друковані органи. Монополізація суспільної думки одна з ознак антидемократичної політичної системи. На певному етапі формування така система постає перед необхідністю визначитися щодо альтернативних думок, щодо незгодних з

офіційною позицією влади авторів та друкованих органів» [11, с. 72]. З огляду на це, актуальним в аналізі спадщини великого літератора є дослідження публіцистичних творів І. Гаспринського у зв'язку з повсюдним контролем за поширенням літературних та публіцистичних творів як одним із напрямів цензурної політики тогочасної влади.

Значущою є також думка завідувачки кафедри тюркології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, докторки філологічних наук, професора І. Л. Покровської, яка підкреслює виняткову роль Ісмаїла бея Гаспринського – мислителя, філософа, письменника, видавця та громадського діяча, що зумів поєднати інтелектуальні надбання Сходу і Заходу. Його багатогранна діяльність стала потужним рушієм модернізаційних процесів у мусульманських суспільствах, сприяючи міжетнічному порозумінню, міжконфесійній толерантності та культурному діалогу [8, с. 167].

Водночас зазначено, що спеціальні дослідження щодо вивчення інтелектуального спадку, дійсних поглядів та думок великого реформатора І. Гаспринського потребують поглибленого аналізу; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів письменника, що відобразили не тільки особливості своєї епохи, але потребують осмислення й передачі цих знань наступним поколінням.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз творчої спадщини одного з найвидатніших мислителів кінця XIX – початку XX ст. Ісмаїла Гаспринського; дослідження впливу постаті І. Гаспринського як організатора джадидизму на розбудову прогресивного суспільства; вивчення ролі газети «Терджиман» як першого періодичного видання кримських татар та її вплив на розвиток культури, літератури, освіти та публіцистики загалом.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають дослідники, на зламі XIX–XX ст. розпочався визначальний культуротворчий етап в історії кримських татар – гартування національної самосвідомості, визначення вектору розвитку суспільства, укладання культурних пріоритетів на покоління вперед. У межах цього періоду немає постаті, вплив якої на суспільні процеси був би більш значущим, ніж постать Ісмаїла Гаспринського. Саме він, як просвітник і громадський діяч, визначив головний напрям розвитку освіти, культури та суспільної думки кримських татар [6, с. 219].

Наприкінці 1980-х років, унаслідок перебудови, до наукового обігу поступово почали повертатися імена тих, кого за радянської влади

намагалися не тільки замовчувати, але й взагалі викреслити з народної пам'яті [4, с. 7]. Радянський читач був позбавлений можливості отримання альтернативного, відмінного від позиції офіційної влади інформаційного продукту. Монополізація інформаційних потоків була спрямована на те, щоб поступово відучити людей думати й аналізувати [11, с. 74]. Лише після розвалу Радянського Союзу процес повернення народам їхньої спадщини набув цілеспрямованого розвитку. Ми почали дізнаватися про найкращих особистостей, які за радянського періоду вважалися «ворогами народу». Спотворення історичної пам'яті не обминуло й постать великого кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського, велич якого ми усе ще намагаємося досягнути [4, с. 7].

Досліджено, що результатом колонізаційної політики Росії стала затяжна соціально-культурна криза кримськотатарського народу, яка, навіть, поставила під загрозу його майбутнє.

У 1783 році внаслідок анексії Російською імперією припинило своє існування Кримське ханство. Панування нової влади на півострові стало важким випробуванням для кримськотатарського народу. Втративши свою державу кримські татари із де-факто доміантного етносу Кримського ханства перетворилися на пригноблену політично, соціально, культурно, релігійно та економічно етнічну спільноту на своїй батьківщині. Як наслідок, наприкінці XVIII – на початку XX ст. відбулося кілька хвиль масової еміграції кримських татар. Останнє боляче вдарило, зокрема, по культурному потенціалу кримських татар, адже виїхала як маса носіїв народної та високої культури, так і велика кількість тих, хто був її творцями, меценатами і засновниками. За влучним висловлюванням турецького історика Х. Кирилми, 1783–1883 рр. стали «чорним століттям» для кримських татар [10, с. 27]. Попри ці негативні процеси в житті кримських татар, які розпочалися в попередньому періоді, з 1880-х рр. є підстави говорити про початок відродження кримськотатарського народу. Цей процес пов'язаний з діяльністю його освічених представників, які цілеспрямовано працювали над покращенням становища кримськотатарського етносу, розвитком просвіти та модернізацією суспільного життя. Уособленням першого етапу цього процесу по праву є І. Гаспринський, чия діяльність поклала початок культурному й освітньому відродженню кримськотатарського народу. [1, с. 82].

У наукових дослідженнях відомого історика В. Ю. Ганкевича зазначено, що Ісмаїл бей

Мустафа оглу Гаспринський народився 8 березня 1851 року (24 лютого за юліанським календарем, чинним у Російській імперії) у кримському селі Авджикой. Як свідчать біографічні джерела, його батько був сином чиновника 14 класу мулли Алі Гаспринського і мав статус «з обер-офіцерських дітей» [3, с. 14–15]. Матір'ю І. Гаспринського була Фатма-Султан, представниця впливового мурзацького роду Кантікузових. Уже в 1854 році родина Гаспринських отримала шляхетський статус, що вплинуло на подальші можливості освіти та соціального становища Ісмаїла [3, с. 15].

Освітній шлях І. Гаспринського розпочався в одному з бахчисарайських мектебе. Згодом він навчався два роки в Сімферопольській чоловічій гімназії, після чого був переведений до навчального закладу у Воронежі, а пізніше – до 2-ї Московської військової гімназії. Однак, через «домашні обставини» він був змушений залишити навчання й повернутися до Бахчисарая. Повернувшись додому, він почав викладати у місцевій мусульманській школі [5, с. 5; 3, с. 15]. Попри зовнішнє визнання (зокрема, подяку від Одеського навчального округу), він залишався незадоволеним цією діяльністю. У 1871–1875 роках І. Гаспринський перебував у закордонних подорожах Францією, Іспанією, країнами Північної Африки та Туреччини. Ці мандри, пізніше, надихнули І. Гаспринського на створення художніх творів та вплинули на формування його світогляду. Як показують біографічні джерела, у нього почало формувалося переконання в необхідності термінових реформ духовного життя мусульман. Передусім, йшлося про поєднання досягнень науково-технічного прогресу християнських країн із оновленими релігійними принципами ісламських народів. Крім того, враження від його подорожей лягли в основу сюжетів його художніх творів. Він написав кілька романів і повістей («І народився день», «Дівчина-левиця», «Країна вічного блаженства», «Французькі листи», «Африканські листи» та ін.), а також безліч нарисів та статей [4, с. 8].

Після повернення до Російської імперії, І. Гаспринський активно долучився до формування органів місцевого самоврядування в Бахчисарай. У березні 1878 року І. Гаспринський був обраний гласним Бахчисарайської міської Думи, а з 30 листопада того ж року – заступником міського голови [3, с. 15]. Це свідчить про зростання його авторитету та активну участь у громадсько-політичному житті міста. У лютому 1879 р. був обраний головою м. Бахчисарай, поклавши на себе величезне завдання – розробити міцне наукове

обґрунтування для відродження тюркського національного руху [3, с. 68].

Активна громадська діяльність І. Гаспринського, попри всі негаразди, відзначається багатьма прогресивними ідеями. Вони впроваджувалися в ході реалізації «Місцевого положення» в місті Бахчисарай. Переважна більшість адміністративних та господарських пропозицій, які пропонував І. Гаспринський та його однодумці, були втілені в життя. Це, безперечно, сприяло поліпшенню життя та побуту бахчисарайських міщан [2, с. 189]. За роки його керівництва бюджет Бахчисарая зріс утричі, була збільшена квота для нехристиян у Думі, а саме місто поступово облаштовувалося [1, с. 82].

Починаючи з 1879 року, І. Гаспринський робив кілька спроб заснувати власне видавництво, орієнтоване на мусульманські народи Російської імперії. З 1883 р., коли І. Гаспринському дозволили видавати «Терджиман», ця газета довгі роки була єдиним тюркомовним періодичним виданням в Російській імперії та мусульманському світі. І. Гаспринський помер 24 вересня 1914 року (11 вересня за юліанським календарем, чинним у Російській імперії) [4, с. 8].

Зазначено, що публіцистика як явище журналістики та своєрідний вид творчості має особливу силу впливати на суспільно-політичне життя. Супроводжуючись глибоким аналізом соціальних проблем, публіцистика є відгуком на сучасність, відображенням дійсності; публіцистика має можливість формувати громадську думку, викликати зміни в суспільній свідомості на сприйняття поточних подій.

До Жовтневого перевороту ім'я Ісмаїла Гаспринського було широко відоме у культурному середовищі. Насамперед його знали як незамінного редактора першої в Російській імперії тюркотатарської газети «Терджиман» («Перекладач»), публіциста, видатного письменника та впливового книговидавця [4, с. 8–9].

І. Гаспринський, як виразник ідей джадидизму, у своїх працях та, зокрема, на шпальтах газети «Терджиман», послідовно відстоював необхідність підвищення культурного рівня мусульманського населення. Зокрема, він наголошував на важливості засвоєння здобутків сучасної науки, реформування системи освіти відповідно до провідних європейських стандартів, а також розширення прав мусульманських жінок, що, безумовно, було новаторським для свого часу. Крім того, на думку І. Гаспринського, важливим чинником модернізації суспільства слід було вважати

міжетнічний діалог, зокрема між слов'янами і тюрками. Він також активно виступав проти еміграційних настроїв серед кримських татар, вважаючи збереження етнічної спільноти на батьківщині запорукою її майбутнього. І. Гаспринський активно виступав за об'єднання тюркських народів, вбачаючи в цьому шлях до їхнього культурного та політичного зміцнення. На його переконання, основою загальнотюркської солідарності мала стати спільна мова. Саме тому одною з головних цілей його діяльності була мовна реформа. Водночас І. Гаспринський добре усвідомлював, що «єдність у мові» не може виникнути стихійно чи природним шляхом, оскільки попри типологічну спорідненість і значну лексичну спільність, мови тюркських народів істотно відрізнялися між собою. З огляду на це, він прагнув сформувати загальнотюркську літературну мову на основі спрощеного варіанту османської мови, доповненого лексичними елементами кримськотатарського мовного середовища [10, с. 27–28]. За висловом академіка А. Кримського: «За довгий час свого виходу в світ газета Ісмаїла Гаспринського надбала собі вагу не вузько-кримську, ба спільнотюркську, розходячись геть-далеко поза кордонами російської імперії (навіть в Індії). А в Росії, аж доки не настала революція 1905 р., «Терджиман» понад два десятки років був єдина (або трохи чи не єдина) мусульманська газета з величезним впливом на всіх тюрків» [9, с. 172].

Аналізуючи роль газети «Терджиман» у культурно-історичному контексті тюркських народів, відомий татарський просвітителі Джамалетдін Валіді слушно зауважив, що значення цього видання для тюркського світу було навіть більшим, ніж вплив «Times» для європейського простору [7, с. 150]. «Терджиман», що стала першим періодичним друкованим виданням кримськотатарського народу, відіграла ключову роль у становленні національної преси, формуванні новітньої публіцистичної традиції та загалом у модернізації суспільної думки. Її вплив, поза сумнівом, поширювався далеко за межі Криму: вона стала важливим фактором культурного єднання тюркських народів, стимулювала розвиток національної літератури, освіти, а також сприяла формуванню інтелектуальної еліти. Саме навколо ідей, сформованих на сторінках «Терджиману», формувалися світоглядні орієнтири цілої генерації майбутніх учених, літераторів, педагогів і політичних діячів [7, с. 150]. І. Гаспринський володів винятковим літературним талантом і поставав не лише як публіцист, а й як майстер художнього слова. Йому

вдалося сформувати виразний авторський стиль, що, з огляду на історичні обставини, вирізнявся стислістю, логічною структурованістю та доступністю для широкого кола читачів. Обрана ним стилістична модель цілком відповідала його головній просвітницькій меті – сприяти духовному єднанню мусульманських народів, зміцненню між-етнічної солідарності, а також підвищенню рівня правової, культурної й загальноосвітньої обізнаності серед тюркомовного населення [7, с. 150]. Показовою рисою публікацій у газеті «Терджиман» є те, що навіть короткі замітки, як правило, не обмежуються виключно передачею фактів. У більшості випадків тексти супроводжуються авторською інтерпретацією подій. І. Гаспринський надає їм власну, нерідко розгорнуту оцінку, доповнену морально-повчальними роздумами, що, безумовно, посилює їх ідейно-виховну функцію. Таким чином, зазначені публікації набувають не лише інформаційного, а й аналітичного характеру [7, с. 151]. Ще одним репрезентативним жанром у структурі «Терджиману» були кореспонденції. Застосовуючи цей формат, І. Гаспринський звертається до актуальних соціально-економічних та політичних проблем, характерних для тих регіонів, де проживали тюркомовні народи. Варто наголосити, що такі тексти відігравали важливу роль у формуванні загального уявлення читачів про стан справ у мусульманських громадах імперії, водночас сприяючи пробудженню критичного мислення та почуття солідарності серед представників тюркського світу [7, с. 151]. Саме на сторінках «Терджиману» отримав інституційну форму та подальший розвиток один із ключових аналітичних жанрів публіцистики – стаття [7, с. 151]. Кожен черговий випуск газети відкривався редакційною аналітичною статтею, яка визначала ідейно-тематичний вектор усього номера. Такі публікації з'являлися на регулярній основі та становили своєрідну смислову доміную, або ж «стрижень» кожного випуску. Лейтмотивом цих публікацій стали слова І. Гаспринського, які, до речі, вперше були оприлюднені ще в дебютному випуску газети «Терджиман»: «Розпочинаючи справу в ім'я Аллаха, беремося за перо задля служіння правді та просвіті» [7, с. 151]. Саме цей вислів, без сумніву, окреслював не лише редакційну позицію видання, а й засадничі принципи усієї діяльності І. Гаспринського як просвітника, мислителя та реформатора. Тематичне розмаїття статей, опублікованих на сторінках «Терджиману», є вражаючим – воно охоплює практично всі ключові аспекти суспільного, культурного,

освітнього та політичного життя кримськотатарського народу. З-поміж іншого, І. Гаспринський не уникає і складних, делікатних питань – зокрема, проблеми мирного співіснування спільнот різних національностей і віросповідань у межах багатонаціональної держави. У своїх аналітичних матеріалах просвітник демонструє надзвичайно виважений підхід: ретельно добирає фактичний матеріал, системно аналізує його, вибудовує причинно-наслідкові зв'язки між подіями та суспільними процесами, а також докладно аргументує власну позицію [7, с. 151]. Перше періодичне видання кримських татар – газета «Терджиман» – не лише заклало концептуальні засади для популяризації освіти й морального виховання широких верств населення, а й, безперечно, стало одним із перших майданчиків для просування ідей міжкультурного діалогу на принципах толерантності, взаємоповаги та рівноправного співіснування в умовах поліетнічного суспільства.

І. Гаспринський також був відомий як талановитий педагог, послідовний реформатор шкільної освіти тюрко-татарських народів [4, с. 8–9]. Першочерговим своїм завданням І. Гаспринський вбачав реформування системи освіти кримських татар, яка мала давні корені та незмінний впродовж багатьох століть характер. Вона складалася з конфесійних навчальних закладів мектебе та медресе [10, с. 28]. У другій половині XIX ст. мектебе та медресе вже не відповідали освітнім потребам кримськотатарської громади ні за змістом, ні за методами, ні за зв'язком із сучасністю, що зумовлювало потребу в масштабних реформах. За цю справу і взялися джадидисти [10, с. 28]. У 1884 році Ісмаїл Гаспринський відкрив першу кримсько-татарську школу «усуль джадид мектеб» («новий метод навчання») у Бахчисараї. Відтак новий просвітницький рух отримав назву джадидизм, головною ознакою якого стала впровадження методика звукового навчання за зразком європейських шкіл [4, с. 15]. Згодом поняття «нова школа» вийшло за межі власне педагогічного дискурсу, набувши символічного значення як метафора шляху до морального, культурного й суспільного оновлення. У концептуальному баченні І. Гаспринського новий просвітницький напрям передбачав реформу релігійної освіти, розвиток національного друкарства, переосмислення ролі жінки відповідно до вимог часу, уніфікацію тюркських мов, зміцнення міжетнічної співпраці, формування інтелігенції та модернізацію мусульманського способу життя [4, с. 16]. Новометодні школи, започатковані в межах просвітницького

руху І. Гаспринського, поступово набули поширення як у Криму, так і за його межами [4, с. 16]. Провідний освітній осередок у Бахчисараї фактично виконував функцію першої в регіоні педагогічної семінарії, де формувалася кадровий потенціал нового типу. Після проходження підготовки вчителі поверталися до своїх громад і впроваджували сучасну методику навчання, орієнтовану на раціональне мислення й практичні знання. У цих школах навчали майбутніх педагогів, журналістів, лікарів та інших фахівців, яких пізніше, за підтримки кола І. Гаспринського, намагалися скеровувати до Стамбула з метою продовження освіти на вищому рівні. До кінця 1880-х рр. у кожній російській провінції існував один чи два подібних заклади. А до 1916 р. в Російській імперії було понад 5 тис. джадидистських реформованих шкіл, які працювали на основі «нового методу» [4, с. 16]. Зусилля І. Гаспринського та його послідовників принесли помітні результати. За 12 років чисельність кримськотатарських навчальних закладів збільшилась утричі [4, с. 16].

Визначено, що мова є духовним багатством народу, історичною пам'яттю, мова накопичує досвід попередніх поколінь та передає його нащадкам, втратити мову означає втратити самобутність народу.

І. Гаспринський пише: «Я зовсім не розумію, що може заважати запровадженню в школі татарської мови?» [5, с. 117]. «Якби метою іноземницької школи поставити мету кожної школи – виховання та розвиток, скориставшись задля того рідною мовою іноземця, той час, що нині витрачається на завчання російських слів і фраз, непотрібних йому в ужитку, пішов би на збагачення його розуму корисними знаннями елементарних освітніх наук, і мусульмани могли б дістати поштовх до розумового розвитку: вони б нарешті побачили у такій школі реальну користь, а не щось туманне і їм незрозуміле» [5, с. 117].

Фактично, І. Гаспринський був творцем, ідеологом та організатором джадидизму – потужного руху серед мусульманських народів у сфері просвітництва. Саме за цю просвітницьку діяльність він, ще за життя, був визнаний Великим Учителем (Улуг устазом). Саме так називали його представники не лише кримських татар, а й казанських татар, азербайджанців, узбеків, туркменів, уйгурів та багатьох інших народів, тобто всього тюркського співтовариства країни. Саме завдяки цим заслугам за І. Гаспринським закріпився почесний титул «Батька нації». Позаяк джадидизм, як новий етап світського просвітництва,

своєю універсальністю сприяв становленню і розвитку національної самосвідомості у цих народів [4, с. 8–9]. Джадидизм, який зародився в Криму як громадсько-педагогічний рух, невдовзі трансформувалася у масштабний процес модернізації системи освіти та способу життя тюркських народів. Реформаторські освітні підходи, розроблені І. Гаспринським, набули широкого визнання та були успішно впроваджені в різних регіонах тюркомовного світу – зокрема, в Татарстані, Казахстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, Азербайджані, Туреччині, Північній Персії й Китайському Туркестані [10, с. 29].

Одним із провідних ідеологічних векторів джадидизму стало переосмислення соціального статусу жінки, що обумовило інтеграцію гендерної проблематики в загальну просвітницьку концепцію руху. Питання жіночої емансипації, насамперед у сфері освіти та суспільного життя, набуло помітного звучання в публіцистиці та практичній діяльності джадидистів. Особливу увагу цій темі приділяв І. Гаспринський, який, усвідомлюючи глибину проблеми, виступав за поліпшення становища мусульманських жінок через доступ до знань і соціальної інтеграції [6, с. 219–220]. Під впливом ідейної та просвітницької діяльності І. Гаспринського в Криму активізувався рух за розширення соціальних прав жінок. Завдяки його принциповій позиції та практичним зусиллям відбулося помітне переосмислення ролі жінок-мусульманок у суспільстві. Одним із вагомих здобутків стало масове залучення дівчат до освіти та відкриття спеціальних навчальних закладів для них [6, с. 220]. І. Гаспринський репрезентував жіночу освіту як інтегрований компонент загальної системи народної освіти, акцентуючи увагу на її ключовому значенні для соціокультурного розвитку та, відповідно, формулював низку концептуально важливих ідей у цьому напрямі [6, с. 220].

Однак за світські ідеї просвітництва широких верств населення, за активну пропаганду досягнень європейської культури серед мусульман, на нього нападали ті, хто, як і раніше, перебували у полоні консервативних догм. Його проклинали місіонери-русифікатори, які впроваджували політику духовно-культурного геноциду нехристиянських народів. Їм не подобалось переконання І. Гаспринського, що діти кожного народу повинні навчатися передовсім рідною мовою, а розвиток різних народів і культур, їхні взаємовідносини, повинні здійснюватися на паритетній основі [4, 2024, с. 9–10]. І. Гаспринський писав, що мусульманська громада становить собою

компактну, міцну масу, що живе особливим, своєрідним життям, впливати на яку в сенсі русифікації навряд чи можливо, якщо не доходити до геркулесових стовпів усіляких обмежень, утисків тощо [5, с. 112]. Ненавиділи І. Гаспринського колонізатори та сановники з центру імперії, які мріяли повністю витіснити татар із Криму, а тому створювали для них нестерпні умови, будь-якими засобами домагаючись їхньої масової еміграції. А Ісмаїл Гаспринський захищав свою переконаність у тому, що земля та її надра повинні належати тим народам, які споконвіку мешкали на ній. За цю переконаність та захист місцевого населення І. Гаспринський був оголошений «сепаратистом», «пан-ісламістом» й, навіть, «агентом Османської імперії», себто «ворогом всього російського» [4, с. 9–10]. Поширення дійсних поглядів та думок великого просвітника Ісмаїла Гаспринського на цьому тлі набуває особливого значення.

І. Гаспринський був відомий як впливовий, енергійний адміністратор, голова міста Бахчисарай, авторитетний суспільний і політичний діяч масштабу всієї Російської імперії. З цим вимушений був миритися навіть царський уряд. Його думки та пропозиції з пошуку співробітництва між послідовниками різних релігій та культур мали міжнародний резонанс. Факт висунування кандидатури І. Гаспринського у 1910 р. Французькою Академією наук та журналом «Revue du Monde Musulman» на отримання Нобелівської премії миру є дуже промовистим [4, с. 9].

Таким чином, доведено неабиякий вплив видатного просвітника та реформатора Ісмаїла Гаспринського на розбудову прогресивного суспільства тюркомовних народів; як творець джадидизму, І. Гаспринський дав поштовх боротьбі за осучаснення способу навчання та життя кримських татар та тюркських народів; видання газети «Терджиман» відіграло значну роль у справі підняття культурного рівня мусульман, реформування освіти, захисту прав мусульманських жінок; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів І. Гаспринського, що відобразили особливості своєї епохи і потребують передачі цих знань наступним поколінням.

Висновки. Проаналізувавши творчу спадщину видатного мислителя кінця XIX – початку XX ст.

Ісмаїла Гаспринського, дослідивши специфіку його творів, дійсних поглядів та думок, зазначено неоціненний вплив видатного просвітника, публіциста та реформатора, громадського діяча І. Гаспринського на розбудову прогресивного суспільства не тільки кримських татар, а й усіх тюркомовних народів. Визначено, що, як творець, ідеолог і організатор джадидизму, потужного релігійного та суспільно-політичного руху, І. Гаспринський дав поштовх боротьбі за осучаснення способу навчання та життя в умовах політичного, соціального, культурного, релігійного та економічного пригноблення етнічної спільноти тюркських народів на своїй батьківщині; доведено, що джадидизм своєю універсальністю сприяв становленню і розвитку національної самосвідомості не лише кримських татар, а й всього тюркського співтовариства країни. У результаті аналізу значення газети «Терджиман» як першого періодичного видання кримськотатарського народу, її діяльності та впливу на становлення та розвиток культури, літератури, системи освіти та публіцистики загалом, зауважено, що це видання відіграло значну роль у справі поширення ідеї підняття культурного рівня мусульман, засвоєння ними досягнень науки, реформування освіти мусульман, відповідно до передових європейських стандартів, захисту прав мусульманських жінок, діалогу слов'ян і тюрків; на принципах та ідеях, викладених на сторінках «Терджиману», виховувалась майбутня інтелектуальна еліта нації.

Встановлено, що в цьому сенсі надважливим завданням є створення передумов подальшого вивчення та популяризації інтелектуального спадку Ісмаїла Гаспринського, адже саме він став для тюркських народів символом відродження традиційної духовності у поєднанні з революційними ідеями наближення ісламської культури до європейської. Зазначено, що спеціальні дослідження щодо вивчення дійсних поглядів та думок великого реформатора І. Гаспринського потребують поглибленого аналізу; особливої уваги вимагає дослідження специфіки літературних творів письменника, що відобразили не тільки особливості своєї епохи, але потребують осмислення й передачі цих знань наступним поколінням.

Список літератури:

1. Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Абласв Б. Історія Криму та кримськотатарського народу. Київ: Кримська родина; Майстер книг, 2020. 200 с.
2. Ганкевич В. Діяльність І. Гаспринського на посаді міського голови Бахчисарая. *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. 2010. С. 147–191.

3. Ганкевич В. Ю. Життя і діяльність І. Гаспринського (1851–1914): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 1995. 27 с.
4. Гаспринський І. Молла Аббас. Вибрані літературні твори: кримськотатарська проза українською. 2-ге вид. Київ: «Майстер книг», 2024. 256 с.
5. Гаспринський І. Рання публіцистика: 1879–1886 рр. Харків: Фоліо, 2023. 285 с.
6. Динікова Л. Ш, Бобко А. М. Публіцистика І. Гаспринського як рушійна сила емансипації жінок Криму. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 27. Том 3. С. 218–222.
7. Динікова Л. Ш. Жанрова структура першого кримськотатарського періодичного видання «Терджи-ман». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2023. Том 34 (73). № 1. Ч. 2. С. 149–154.
8. Дрига М. Пам'ять Ісмаїла Гаспринського вшанували в Києві: міжнародна наукова конференція «Ісмаїл-бей Гаспринський – видатний син кримськотатарського народу (до 100-річчя від дня його смерті)». *Східний світ*. 2015. № 1. С. 165–168.
9. Кримський А. Література кримських татар. *Студії з Криму I–IX: збірник історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. 1930. № 89. С. 165–191.
10. Петриченко І. Ісмаїл Гаспринський – реформатор освіти кримських татар. *Матеріали науково-практичної конференції «Сьомі Фльорівські читання»*. Чернівці: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. С. 27–29.
11. Позднякова І. С. Контроль за поширенням зарубіжної літератури як один із напрямів радянської цензурної політики у 1920–ті рр. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 138 (№ 11). Ч. 1. С. 72–75.

Horokhova H. I. ANALYSIS OF ISMAIL HASPRYNSKYI'S CREATIVE HERITAGE – A REFORMER, PUBLICIST, CREATOR AND IDEOLOGIST OF A POWERFUL MOVEMENT AMONG MUSLIM PEOPLES IN THE FIELD OF ENLIGHTENMENT IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The purpose of the article is to analyze the creative heritage of Ismail Hasprynskiy, one of the most prominent thinkers of the late 19th and early 20th centuries; the author explores the specifics of his works, valid views and opinions; studies the influence of Hasprynskiy's personality on the development of a progressive society as the organizer of Jadidism, a powerful religious and socio-political movement; analyzes the role of the newspaper Terdzhiman as the first periodical of the Crimean Tatars, its influence on the development of culture, literature, education and journalism in general. The research aims to determine the role of I. Hasprynskiy as a key figure in the revival of Turkism.

Having analyzed Ismail Hasprynskiy's creative heritage, explored the specifics of his works, it is evident that he had an invaluable influence of the outstanding enlightener, publicist reformer and public figure I. Hasprynskiy on the development of a progressive society of the Crimean Tatars and all Turkic-speaking peoples. It was found that, as the creator of Jadidism, I. Hasprynskiy gave impetus to the struggle for the modernization of the way of education and life in the conditions of political, social, cultural, religious and economic oppression of the ethnic community of the Turkic peoples; it has been proved that Jadidism, with its universality, contributed to the formation and development of the national identity of the entire Turkic community of the country; after analyzing the role of the Terdzhiman newspaper, it is proved that the publication played a significant role in spreading the idea of raising the cultural level of Muslims, mastering the achievements of science, reforming education, and protecting the rights of Muslim women; it has been established that in this sense the most important task is to create the prerequisites for further study and popularization of Ismail Hasprynskiy's intellectual heritage; special attention is required to study the specifics of the writer's literary works, which reflect not only the peculiarities of their era, but also require the understanding and transmission of this knowledge to the next generations.

Key words: revival of Turkism, Jadidism, Crimean Tatars, language, national identity, enlightenment, journalism, Turkic culture.